

The World's Largest Open Access Agricultural & Applied Economics Digital Library

This document is discoverable and free to researchers across the globe due to the work of AgEcon Search.

Help ensure our sustainability.

Give to AgEcon Search

AgEcon Search

<http://ageconsearch.umn.edu>

aesearch@umn.edu

*Papers downloaded from **AgEcon Search** may be used for non-commercial purposes and personal study only. No other use, including posting to another Internet site, is permitted without permission from the copyright owner (not AgEcon Search), or as allowed under the provisions of Fair Use, U.S. Copyright Act, Title 17 U.S.C.*

No endorsement of AgEcon Search or its fundraising activities by the author(s) of the following work or their employer(s) is intended or implied.

WŁODZIMIERZ DZUN¹, MIROSŁAWA TERESZCZUK²

ROLNICTWO UKRAINY W PROCESIE PRZEMIAN SYSTEMOWYCH

Abstrakt. Ukraina ma bardzo duże możliwości rozwoju produkcji rolnej. Wynika to przede wszystkim z korzystnych dla rolnictwa warunków naturalnych. Kraj ten posiada urodzajne gleby, wśród których dominują czarnoziemy, oraz na większości terytorium kraju korzystny klimat. Obecnie jednak gospodarka Ukrainy, w tym w szczególności rolnictwo, znajduje się w okresie wychodzenia z głębokiego i długotrwałego kryzysu związanego z problemami w realizacji procesu transformacji systemowej i odbudową państwowości. Poziom produkcji rolnej, szczególnie produkcji zwierzęcej, jest wciąż niższy niż przed rozpoczęciem przemian systemowych. Przemiany systemowe w rolnictwie nie przyniosły oczekiwanych efektów. Ogromny transfer ziemi rolnej z kołchozów i sowchozów do gospodarstw rolnych znacząco obniżył jej produktywność. Poziom spożycia żywności na Ukrainie jest bardzo niski, znacznie niższy od racjonalnych jej norm. Jednak już w ostatnich latach, szczególnie w latach urodzaju, Ukraina była znaczącym eksporterem zbóż, roślin oleistych i oleju, wskazując, że chociaż wciąż cierpi na brak kapitału, to powoli wychodzi z głębokiego kryzysu. W tym kontekście rodzi się pytanie, czy rolnictwo ukraińskie jest w stanie w niedługim czasie zapewnić znaczący wzrost produkcji rolnej i stać się liczącym eksporterem produktów rolno-spożywczych. Odpowiedź na to pytanie ma także duże znaczenie z punktu widzenia możliwości rozwojowych polskiego rolnictwa.

Słowa kluczowe: Ukraina, rolnictwo, przemiany systemowe, produkcja rolnicza

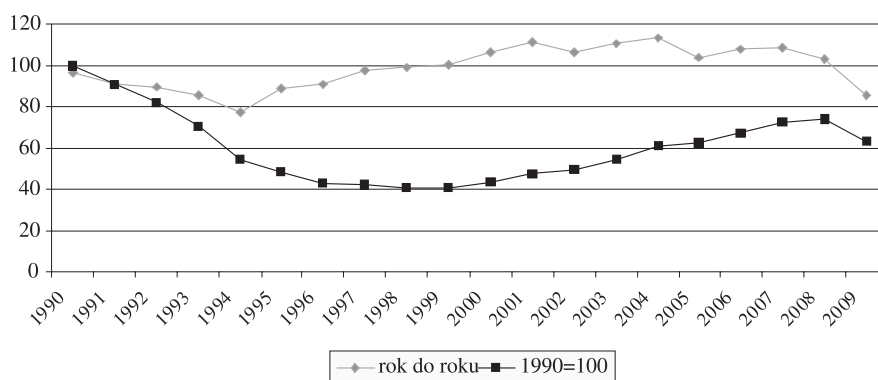
UWARUNKOWANIA ROZWOJU ROLNICTWA UKRAINY

Od 1991 roku, a więc od odzyskania przez Ukrainę pełnej suwerenności, kraj ten znajduje się w stanie głębokiej transformacji gospodarczo-politycznej. Pod-

¹ Autor jest pracownikiem naukowym Instytutu Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN (e-mail: wdzun@aster.pl).

² Autorka jest pracownikiem naukowym Instytutu Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowego Instytutu Badawczego w Warszawie (e-mail: tereszczuk@ierigz.waw.pl).

jęte na początku tego okresu radykalne zmiany systemowe, dodatkowo w warunkach dezorganizacji więzi gospodarczych ukształtowanych w ramach rozpadającego się ZSRR, doprowadziły do głębokiego kryzysu społeczno-gospodarczego i przyniosły spadek produkcji i usług niemal we wszystkich dziedzinach gospodarki narodowej. Gwałtowny spadek PKB Ukrainy widoczny był aż do 1996 roku włącznie i w stosunku do 1990 roku wyniósł aż 57%. W kolejnych latach spadek ten został zdecydowanie wyhamowany, ale okres powolnego wychodzenia gospodarki Ukrainy z głębokiego kryzysu rozpoczął się dopiero od 2000 roku. W latach 2000–2008 średnioroczny wzrost PKB Ukrainy wynosił aż 9%. Jednak już od 2009 roku, w związku z ogólnoswiatowym kryzysem, rozwój gospodarczy Ukrainy uległ załamaniu. W 2009 roku PKB w porównaniu z 2008 rokiem uległ obniżeniu o 14,4% i stanowił tylko 63,3% poziomu z 1990 roku (rysunek 1).

RYSunEK 1. Dynamika PKB Ukrainy w latach 1990–2009

FIGURE 1. Dynamics GDP of Ukraine in 1990–2009

Źródło: Na podstawie www.ukrstat.gov.ua.

Głębokie załamanie gospodarcze, przy jednoczesnym radykalnym odejściu od interwencjonizmu państwowego i dopuszczeniu do żywiołowego formowania się poziomu oraz struktury cen na towary i usługi, doprowadziło do hiperinflacji. Jeśli jeszcze od grudnia 1991 roku do grudnia 1991 roku ceny towarów i usług wzrosły 3,9 razy, to już w 1992 roku tak liczone ceny wzrosły 21 razy, a w 1993 roku – 102,6 razy. W kolejnych latach wzrost ten był już znacznie mniejszy, ale wciąż wysoki – w 1994 roku 5,0 razy i 1995 roku 1,4 razy. Obniżenie inflacji do poziomu jednocyfrowego nastąpiło dopiero w 2001 roku (6,1%), ale już od 2004 roku inflacja znowu wzrosła.

Kryzys gospodarczy i restrukturyzacja, w tym w szczególności prywatyzacja przedsiębiorstw, skutkowały także zmniejszeniem realnych płac oraz wzrostem bezrobocia (w 1998 roku liczba bezrobotnych zwiększyła się do 2,9 mln). Sytuacja ta, w połączeniu z hiperinflacją, prowadziła do spadku realnych dochodów, a w rezultacie do obniżenia poziomu życia ludności oraz powstawania znacz-

nich obszarów biedy. Skutkowało to także bardzo dużym spadkiem spożycia żywności. Spadek ten, przede wszystkim produktów pochodzenia zwierzęcego, trwał do końca lat dziewięćdziesiątych XX wieku i był szczególnie gwałtowny w pierwszej połowie tej dekady. W latach 1990–1995 spożycie mięsa spadło o ponad 40%, a mleka o 35% (tabela 1). Dodatkowo ludność wiejska, a częściowo i miejska (z małych miasteczek) przechodziła w coraz większym stopniu na samozaopatrzenie na bazie gospodarstw (działek) przydomowych. Sytuacja ta oddziaływała z dużą siłą na rynek produktów rolnych i na warunki rozwoju gospodarstw towarowych w rolnictwie.

TABELA 1. Konsumpcja podstawowych produktów żywnościowych w latach 1990–2009 [kg na 1 osobę]
TABLE 1. Consumption of basic agro-food products in 1990–2009 [kg on the person]

Wyszczególnienie	1990	1995	2000	2003	2005	2007	2009
Mięso i produkty mięsne	68,2	38,9	32,8	34,5	39,1	45,7	50,0
Mleko i produkty mleczarskie	373,2	243,6	199,1	226,4	225,6	224,6	213,0
Jaja	272	171	166	214	238	252	280,0
Produkty zbożowe	141	128,4	124,9	124,5	123,5	115,9	114,0
Ziemniaki	131,0	23,8	135,4	138,0	135,6	130,4	131,0
Warzywa	102,5	96,7	101,7	113,6	120,2	118,4	105,0
Owoce	47,4	33,4	29,3	33,0	37,1	42,1	68,0
Cukier	50,0	31,6	36,8	36,4	38,1	40,0	38,5
Oleje (tłuszcze roślinne)	11,6	8,2	9,4	11,3	13,5	14,3	15,0

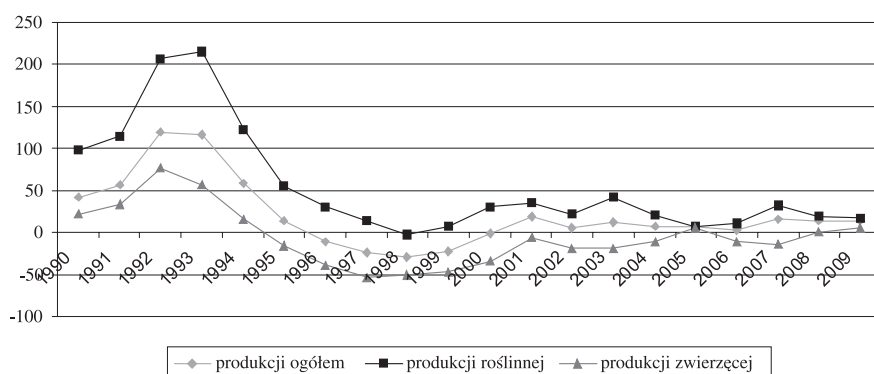
Źródło: Na podstawie *Statistical Yearbook 2007, Agriculture of Ukraine*, Kyiv 2008, *Panorama of Ukraine Agrarian Sektor 2009*, Ministerstwo agrarnej polityki Ukraini.

Wzrost popytu na produkty rolne związany ze wzrostem spożycia żywności, szczególnie pochodzenia zwierzęcego, rozpoczął się dopiero w warunkach ożywienia gospodarczego, a więc od 2000 roku (rysunek 1). W latach 2000–2009 wzrosło spożycie wszystkich rodzajów żywności, za wyjątkiem produktów zbożowych i ziemniaków, w tym: mięsa z 32,8 do 50,0 kg, oleju z 9,4 do 15,0 kg, jaj ze 166 do 280. Na uwagę zasługuje tylko niewielki wzrost (z tendencją w ostatnich latach do spadku) spożycia mleka opartego w znacznym stopniu na samozaopatrzeniu.

W wyżej przedstawionej sytuacji, po krótkotrwałej poprawie rentowności produkcji rolnej w latach 1992–1993³, rozpoczął się proces gwałtownego pogarszania uwarunkowań ekonomicznych rozwoju rolnictwa. Szczególnie gwałtowny spadek rentowności produkcji rolnej nastąpił w latach 1994–1996 (rysunek 2).

Tendencja poprawy rentowności produkcji rolnej rozpoczęła się w 1999 roku, ale trwała tylko do 2001 roku (rentowność produkcji ogółem osiągnęła poziom 18,3%, produkcji roślinnej – 35,8%, a produkcji zwierzęcej wciąż była ujemna –6,6%). Od tego roku można mówić o utrzymywaniu się dodatniej rentowności produkcji rolnej ogółem (choć z znacznymi wahaniami wartości), przy

³ Był to przede wszystkim efekt uwolnienia cen na produkty rolno-spożywcze w warunkach wciąż jeszcze dużego nawisu inflacyjnego (nadwyżki pieniędzy na rynku nad podażą towarów i usług) i w związku z tym dużego popytu na produkty rolno-spożywcze, a także dobrych zbiorów prawie wszystkich roślin uprawnych w 1993 roku.

RYSUNEK 2. Rentowność produkcji rolnej w latach 1990–2009

FIGURE 2. Profitability of the agriculture production in 1990–2009

Źródło: Na podstawie www.ukrstat.gov.ua.

utrzymującej się ujemnej rentowności produkcji i dodatniej produkcji roślinnej. Dopiero w ostatnich latach rentowność produkcji zwierzęcej zaczęła się poprawić – w 2008 roku stała się minimalnie dodatnia (rysunek 2).

Analizując rentowność produkcji rolnej po 2000 roku, należy zwrócić uwagę, że charakteryzuje ją bardzo duża zmienność (pięć lat rentowności od 12,6 do 18,3% i cztery lata od 2,8 do 8,1%), wynikająca z bardzo dużych wahań w poziomie produkcji roślinnej, w zdecydowanej większości produkcji ekstensywnej, bardzo silnie uzależnionej od warunków klimatycznych.

W okresie głębokiego kryzysu rolnictwo Ukrainy okazało się sektorem bardzo słabym, słabszym od pozostałych sektorów gospodarki, i jego udział w tworzeniu PKB systematycznie spadał – z 24,4% w 1990 roku do 13,4% w 1995 roku. W kolejnych latach, a więc we wskazywanym wyżej okresie stagnacji w gospodarce udział rolnictwa nawet nieco wzrósł – do 14,7% w 2007 roku, ale już w okresie przyspieszenia rozwoju gospodarczego zaczął znowu szybko spadać. W 2008 roku udział ten wyniósł 6,8%, a więc był 3,6 razy mniejszy niż w 1990 roku. Słabość rolnictwa, jako działu gospodarki narodowej Ukrainy, szczególnie uwidoczniła się w zmniejszeniu jego udziału w gwałtownie malejących nakładach inwestycyjnych w gospodarce ogółem (w 1997 roku osiągnęły one najniższy poziom –20,7% poziomu z 1990 roku). Jeśli na początku przemian udział ten oscylował wokół udziału w tworzeniu PKB, to już w 2000 roku był trzykrotnie mniejszy niż udział w tworzeniu PKB (odpowiednio 4,9 i 14,7%). Udział rolnictwa w ogólnej wartości produkcyjnych środków trwałych szybko się zmniejszał (1990 rok –24,6%, 2001 rok –10,2%, 2007 rok –3,4%). Pewna poprawa w tym zakresie nastąpiła w ostatnim okresie. W latach 2004–2008 udział rolnictwa w inwestycjach zwiększył się z 4,3 do 7,1% i przekroczył jego udział w tworzeniu PKB (6,8%).

Na warunki rozwoju produkcji rolnej w tym okresie bardzo poważny wpływ miało także natychmiastowe rozpoczęcie, w tej bardzo trudnej sytuacji społeczno-gospodarczej kraju, procesu radykalnej przebudowy systemowej rolnictwa.

Podstawą przejścia w rolnictwie od gospodarki centralnie planowanej opartej na własności państwowej i kolektywno-państwowej do gospodarki rynkowej opartej na własności prywatnej stała się reforma rolna realizowana na bazie radykalnej prywatyzacji kołchozów i sowchozów. Prywatyzowane było mienie wykorzystywane w produkcji rolnej, a więc ziemia, budynki, maszyny i urządzenia rolnicze. Mieszkańcom wsi przekazano na własność lub w użytkowanie 36,2 mln ha ziemi uprawnej.

ZMIANY W STRUKTURZE PRODUCENTÓW ROLNYCH

Negatywne odreagowania na dotychczasowe „upaństwowienie” rolnictwa w postaci żywiołowej, nieuwzględniającej istniejących realiów gospodarczych i prywatyzacji, doprowadziło do prawie całkowitego demontażu i dezorganizacji dotychczas istniejących struktur w rolnictwie i jego otoczeniu. Rozpoczął się burzliwy, żywiołowy proces formowania się nowej struktury własnościowej i prawno-organizacyjnej producentów rolnych oraz jednostek obsługi rolnictwa, który wciąż jeszcze trwa.

Przed wszystkim rozpoczął się proces zdecydowanego zmniejszenia liczby i udziału przedsiębiorstw państwowych oraz formowania się sektora prywatnych przedsiębiorstw rolnych osób prawnych w całkowicie zmienionych formach prawno-organizacyjnych (różnego rodzaju spółki i nowego typu spółdzielnie produkcji rolnej) oraz osób fizycznych (gospodarstwa farmerskie). Nastąpiło poszerzenie i wzmocnienie sektora „gospodarstw ludności”, w tym w szczególności „osobistych wiejskich gospodarstw”.

W 1990 roku na Ukrainie funkcjonowało ponad 12,42 tys. przedsiębiorstw rolnych, w tym: 8,54 tys. kolektywnych (kołchozy), 2,63 tys. państwowych i 1,25 tys. mieszanych. Ale już w latach 1990–1996 w rezultacie postępującego procesu restrukturyzacji przedsiębiorstw, chociaż liczba przedsiębiorstw prawie się nie zmieniła, to zdecydowanie zmieniła się ich struktura. Liczba kolektywnych przedsiębiorstw zwiększyła się do prawie 10,9 tys., a znacznie zmniejszyła się liczba gospodarstw państwowych – do nieco ponad 1,1 tys., i mieszanych – do 0,4 tys.

W kolejnych latach proces restrukturyzacji postępował dalej. Aktualny stan struktury agrarnej na Ukrainie jest przede wszystkim wynikiem wprowadzenia w grudniu 1999 roku Dekretu Prezydenta Ukrainy „O potrzebie zastosowania natychmiastowych zabiegów w celu przyspieszenia reform w rolnictwie”. Jednakże dekret ten nie dawał użytkownikom ziemi pełni praw. Prawo własności było ograniczone, tj. ziemia pozostawała własnością państwa. Dopiero od ustanowienia Kodeksu Ziemskiego w listopadzie 2001 roku ziemia została uznana za towar. Kodeks Ziemski Ukrainy wszedł w życie 1 stycznia 2002 roku, jednak zastosowanie niektórych artykułów Kodeksu było odroczone w czasie. Zarówno kupno, sprzedaż, jak i udziały, oprócz wymiany i postępowania spadkowego, zostały dozwolone dopiero od 1 stycznia 2005 roku. Do 1 stycznia 2010 roku obywatele i osoby prawne mogli nabywać prawa własności do gruntów rolnych o ogólnej powierzchni do 100 hektarów. Kodeks ogranicza także prawa obywateli zagranicznych do nabywania gruntów rolnych na Ukrainie.

W rezultacie realizacji wyżej wskazanych dekretów zdecydowana większość kolektywnych i państwowych gospodarstw rolnych (kołchozów i sowchozów) została przeorganizowana w przedsiębiorstwa rolne z prywatną własnością. W 2009 roku funkcjonowało ponad 15 tys. przedsiębiorstw rolnych osób prawnych w różnych formach prawno-organizacyjnych, w tym: 7,8 tys. spółek, 4,3 tys. prywatnych przedsiębiorstw, 1,0 tys. produkcyjnych kooperatyw, 0,35 tys. państwowych przedsiębiorstw oraz 1,6 tys. innych przedsiębiorstw.

Całkowicie nowym sektorem rolnictwa Ukrainy stał się formowany od podstaw sektor gospodarstw farmerskich. Na początku 1991 roku w rolnictwie ukraińskim funkcjonowały tylko 82 gospodarstwa farmerskie, a na koniec tego roku już 2,1 tys. W kolejnych latach ich liczba szybko rosła (1996 rok – 35,3 tys., 2007 rok – 43,4 tys.). Aktualnie prawno-organizacyjne zasady ich działalności regulowane są ustawą o farmerskich gospodarstwach z 2003 roku. W ostatnich latach widoczne jest jednak wyhamowanie rozwoju ilościowego tego sektora (2009 rok – 42,1 tys.). Wraz z rosnącą konkurencją na rynku rolnym mniej efektywne gospodarstwa farmerskie są wchłaniane przez duże i silne ekonomicznie przedsiębiorstwa osób prawnych lub silniejsze, bardziej efektywne gospodarstwa farmerskie.

Bardzo ważne miejsce w rolnictwie Ukrainy zajmowały przed 1991 rokiem i zajmują aktualnie „gospodarstwa ludności”, w tym w szczególności „osobiste wiejskie gospodarstwa”. Rozwój i umacnianie się tego sektora gospodarstw opierało się na przejmowaniu działek rolnych (pajów) w ramach realizowanej reformy rolnej na podstawie ustawy o prywatyzacji rolnych działek z 1992 roku, podnoszącej maksymalną wielkość osobistych gospodarstw do 2 ha. Działki rolne w ramach reformy rolnej otrzymało 6,9 osób. Po dość burzliwym rozwoju „osobistych wiejskich gospodarstw” w latach dziewięćdziesiątych XX wieku ich liczba w ostatnich latach maleje. Jeśli w 2005 roku takich gospodarstw było 4,91 mln, to już w 2006 roku – 4,82 mln, w 2007 roku – 4,75 mln, a w 2009 roku – 4,6 mln. Zasady prawno-organizacyjne ich funkcjonowania regulowane są ustawą o osobistych wiejskich gospodarstwach z 2003 roku.

ZMIANY W ZASOBACH CZYNNIKÓW PRODUKCJI

Zasoby ziemi

Producenci rolni na Ukrainie mają do dyspozycji duże zasoby ziemi rolnej. Jednak powierzchnia użytków rolnych, będących w ich dyspozycji w latach 1990–2009, zmniejszyła się z 41,37 do 36,56 mln ha, a więc średnio o 12%, w tym gruntów ornych z 33,41 do 27,11 mln ha, a więc o 19%. Są to grunty bardzo dobrej jakości, bowiem aż 62% z nich to czarnoziemy, a dalsze 3% to kasztanowe. Średnio na 1 mieszkańca Ukrainy przypada około 0,80 ha użytków rolnych, w tym 0,67 ha gruntów ornych, podczas gdy średnio w Europie wskaźniki te wynoszą odpowiednio 0,38 i 0,22 ha.

W rezultacie wyżej przedstawionych zmian w strukturze producentów rolnych radykalnie zmieniła się także struktura użytkowania ziemi rolnej (tabela 2).

TABELA 2. Struktura użytków rolnych według użytkowników w latach 1990–2009
TABLE 2. Structure of the farmlands according to users in 1990–2009

Wyszczególnienie	1990	1995	2000	2005	2007	2009
Użytki rolne [tys. ha]	41 374,4	40 772,6	38 421,4	37 039,4	36 754,7	36 564,8
Przedsiębiorstwa rolne [%]	93,5	86,3	77,8	59,7	57,3	57,1
państwowe	24,0	17,5	4,8	3,3	3,0	—
niepaństwowe	69,5	68,8	73,0	56,4	54,3	—
w tym farmerskie	0,0	1,9	5,6	9,9	11,4	11,0
Gospodarstwa ludności [%]	6,5	13,7	22,2	40,3	42,7	42,9
gospodarstwa przydomowe	6,0	9,5	11,3	12,8	13,1	—
gospodarstwa towarowe	—	—	6,0	22,5	25,0	—

Źródło: *Silskoje gospodarstwo Ukraini*, Statistyczny zбірnik 2007, Kijw 2008, *Panorama of Ukraine Agrarian Sektor* 2009, Ministerstwo Agrarnej Polityki Ukraini.

W latach 1990–2009 wystąpiły następujące tendencje zmian w strukturze użytków rolnych według użytkowników (tabela 2):

- znaczne zmniejszenie udziału przedsiębiorstw (z 93,5 do 57,1%), w tym w szczególności państwowych,
- znaczne zwiększenie udziału nowo powstającego sektora gospodarstw farmerskich, zaliczanego aktualnie do przedsiębiorstw rolnych (z prawie zera do 11,4% w 2007 roku), tendencja ta w ostatnich latach wygasa (2009 – 11%),
- znaczne zwiększenie udziału „gospodarstw ludności” (z 6,5 do 42,9%), w tym w szczególności udziału nowo tworzącego się sektora „gospodarstw towarowych ludności” (w 2000 roku o 6%, a w 2007 roku o 25,0%).

W rezultacie powyższych zmian ukształtowała się na Ukrainie bardzo zróżnicowana struktura producentów rolnych, nie tylko pod względem własnościowym i prawno-organizacyjnym, ale także pod względem obszaru użytkowanych gruntów rolnych. Największe obszarowo są typowe przedsiębiorstwa rolne, a więc spółki prawa handlowego, przedsiębiorstwa państwowe, produkcyjne kooperatywy itd. Średnio na 1 takie przedsiębiorstwo, posiadające użytki rolne (posiada je 12 229 przedsiębiorstw, a więc 81,6%), przypada 1332 ha UR. W grupie tej tylko 14,5% przedsiębiorstw użytkuje gospodarstwa mniejsze niż 100 ha UR, a ich udział w użytkowanych przez tę grupę UR wynosi tylko 0,6%. Natomiast 34,6% przedsiębiorstw to gospodarstwa większe niż 1000 ha UR, a użytkują one 64,5% ogółu UR tej grupy.

Znacznie mniejsze obszarowo są gospodarstwa farmerskie ujmowane w statystyce razem z typowymi przedsiębiorstwami rolnymi. Gospodarstwa farmerskie chociaż stanowią 74,5% ogółu przedsiębiorstw, w tym 76,2% posiadających UR, to użytkują tylko 20,5% UR, będących w użytkowaniu ogółu przedsiębiorstw. Średnie gospodarstwo farmerskie, posiadające UR (posiada je 39 227 gospodarstw, a więc 90,4% ich ogółu), użytkuje 107 ha UR. Zdecydowana większość tych gospodarstw (prawie 70%) to gospodarstwa do 50 ha UR (38,1% do 20 ha UR i 31,7% 20–50 ha UR), jednak użytkują one tylko nieco ponad 15% ogółu UR tej grupy. Znaczący udział w tej grupie stanowią gospodarstwa 50–500 ha UR (nieco ponad 20%), które użytkują 32,5% UR. Gospodarstwa farmerskie o obszarze ponad 500 ha UR stanowią niecałe 4% ogółu gospodarstw, ale użytkują prawie 52% ogółu UR tej grupy (tabela 2).

Bardzo silne rozdrobnienie cechuje „gospodarstwa ludności”. Gospodarstwa o powierzchni ziemi rolnej do 0,5 ha stanowią 50% ogólnej liczby tych gospodarstw, gospodarstwa 0,5–1,00 ha – 30%, a gospodarstwa powyżej 1 ha – 20%. Jednak i w tym sektorze uwidacznia się proces koncentracji. Grupa gospodarstw powyżej 1 ha, chociaż stanowi tylko 20% ogółu tych gospodarstw, dysponuje 70% powierzchni ziemi rolnej ogółu gospodarstw ludności. Właśnie z tej grupy gospodarstw stopniowo wyłania się grupa „gospodarstw towarowych”.

Zasoby pracy

Radykalne przemiany systemowe w całej gospodarce Ukrainy, w tym i w rolnictwie, realizowane w warunkach głębokiego załamania gospodarczego, prowadziły także do dużych zmian w liczbie i strukturze pracujących w rolnictwie. Przede wszystkim należy wskazać, że kryzys gospodarczy doprowadził w połowie lat dziewięćdziesiątych XX wieku do dużego ograniczenia odpływu ludności wiejskiej do miast i zwiększenia dotychczas ciągle malejącego udziału ludności wiejskiej w strukturze ludności ogółem. Jednocześnie w miarę postępującej restrukturyzacji, w tym w szczególności prywatyzacji przedsiębiorstw, następowało radykalne zmniejszenie liczby osób zatrudnionych (pracowników najemnych) w rolnictwie (z 1,4 mln osób w 1990 roku do 0,88 mln osób w 1995 roku i 0,54 mln osób w 1996 roku). Mimo tego w sytuacji braku możliwości migracji ludności wiejskiej do miast w warunkach przekazywania ziemi rolnej mieszkańcom wsi w ramach reformy rolnej liczba osób pracujących w rolnictwie zaczęła się zwiększać. Jeśli w latach 1985–1991 zmniejszyła się z 5,4 do 4,8 mln, to w następnych latach znacząco się zwiększyła i w 1995 roku wynosiła już 5,3 mln. W rezultacie udział pracujących w rolnictwie wśród pracujących w całej gospodarce zwiększył się z ponad 19% w latach 1990–1991 do ponad 22% w latach 1995–1996.

Wyraźny i stały spadek liczby pracujących w rolnictwie i ich udziału wśród ogółu pracujących rozpoczął się dopiero w końcu lat dziewięćdziesiątych, a więc wraz z zapoczątkowaniem okresu wychodzenia gospodarki Ukrainy, w tym i rolnictwa, z głębokiego kryzysu. Na początku 2009 roku liczba ludności wiejskiej wynosiła 14,5 mln (31,5% ogółu ludności), w tym 8,1 mln w wieku produkcyjnym. W rolnictwie pracowało 3,38 mln osób, w tym 0,8 mln było zatrudnionych w różnego rodzaju przedsiębiorstwach, a 2,6 mln w „osobistych wiejskich gospodarstwach”. Udział pracujących w rolnictwie wśród ogółu pracujących w gospodarce Ukrainy zmniejszył się z około 22% w połowie lat dziewięćdziesiątych do 15,7% pod ich koniec.

Zmiany w bazie materialno-technicznej rolnictwa

W latach dziewięćdziesiątych XX wieku, a w szczególności w ich pierwszej połowie, w warunkach pogarszającej się rentowności produkcji rolnej oraz prawie całkowitego odejścia od budżetowego wspomagania produkcji rolnej, dodatkowo w sytuacji dużej dezorganizacji przedsiębiorstw rolnych związanej z realizacją reformy rolnej baza materialno-techniczna rolnictwa wyraźnie się kurczyła. W rezultacie wyposażenie przedsiębiorstw rolnych w maszyny i urządzenia,

mimo dużego zmniejszenia będących w ich dyspozycji użytków rolnych, a więc i powierzchni upraw, gwałtownie się pogarszało (tabela 3), szczególnie biorąc pod uwagę ich zużycie.

TABELA 3. Zmiany w wyposażeniu przedsiębiorstw rolnych Ukrainy w wybrane maszyny i urządzenia rolnicze w latach 1991–2009

TABLE 3. Changes in equipping agricultural enterprises of Ukraine into chosen of machines and the device agricultural in 1991–2009

Wyszczególnienie	1991	1996	2000	2005	2007	2009
Traktory [tys. szt.]	497,3	441,7	318,9	216,9	186,8	153,8
[szt. na 1000 ha gruntów ornych]	14	14	11	11	10	8
Kombajny zbożowe [tys. szt.]	105,2	85,9	65,2	47,2	41,0	36,8]
[szt. na 1000 ha zasiewów zbóż]	8	7	6	5	4	3
Kombajny do kukurydzy [tys. szt.]	15,3	12,0	7,9	4,8	3,6	2,9
[szt. na 1000 ha zasiewów kukurydzy]	12	10	8	5	2	1,3
Agregaty i dojarki do dojenja krów [tys. szt.]	79,2	58,7	33,5	16,8	12,7	—

Źródło: Jak w tabeli 2.

Jeszcze trudniejsza sytuacja w zakresie bazy techniczno-materialnej w tym okresie była w przejmujących ziemie z reformy rolnej „gospodarstwach ludności”. W 2000 roku w gospodarstwach tych było 101 tys. traktorów i 2 tys. kombajnów zbożowych na prawie 10 mln ha użytków rolnych, będących w ich dyspozycji.

W rezultacie w omawianym okresie następowało nie tylko szybkie zmniejszenie wartości środków trwałych w rolnictwie, ale także pogorszenie struktury tych środków. W latach 1990–1996 udział budynków i budowli w strukturze środków trwałych w rolnictwie zwiększył się z 63,2 do 70,8%, a udział maszyn i urządzeń zmniejszył się z 16,6 do 14,1%. W drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych sytuacja niewiele się zmieniła.

W tym czasie uwidocznił się nie tylko spadek nakładów inwestycyjnych, ale i bieżących. Skutkowało to przede wszystkim zmniejszaniem się powierzchni gruntów rolnych racjonalnie użytkowanych, a przede wszystkim obniżeniem poziomu agrotechniki. Można tu wskazać, że w latach 1990–1996 nawożenie mineralne na 1 ha zasiewów spadło ze 141 do 21 kg NPK, a nawożenie organiczne odpowiednio z 86 do 32 tony i niewiele się zmieniło do końca lat dziewięćdziesiątych XX wieku.

Zdecydowana poprawa w zakresie materialno-technicznego wyposażenia rolnictwa zarysowała się dopiero od początku XXI wieku. W latach 2001–2008 nakłady inwestycyjne w rolnictwie wzrosły prawie 4,5-krotnie, podczas gdy w całej gospodarce tylko 2,9-krotnie. Jednak już w 2009 roku z powodu kryzysu finansowego nakłady w całej gospodarce w porównaniu z 2008 rokiem spadły o 41,5%, a w rolnictwie o nieco ponad 50%. W rezultacie w latach tych zwiększyła się wyraźnie wartość środków trwałych w rolnictwie oraz zdecydowanie poprawiła się ich struktura. W 2008 roku w porównaniu z 1996 rokiem udział budynków i budowli zmniejszył się z 70,8 do 43,0%, a maszyn i urządzeń zwiększył się z 14,1 do 36,1%.

Jeśli chodzi o wyposażenie przedsiębiorstw w maszyny i urządzenia, to w sensie ilościowym w omawianym okresie sytuacja nie uległa poprawie, a raczej się nawet nieco pogorszyła. Nastąpiła jednak zdecydowana poprawa jakościowa. Natomiast wyraźnie poprawiło się wyposażenie w maszyny i urządzenia gospodarstw ludności. W latach 2000–2009 liczba traktorów w tych gospodarstwach wzrosła z 101 do 165 tys., a kombajnów zbożowych z 2 do 19,8 tys. Biorąc pod uwagę fakt, że liczba tylko „osobistych wiejskich gospodarstw” wynosiła około 4,6 mln i że użytkowały one na ponad 10 mln ha gruntów ornych, można stwierdzić, że poziom mechanizacji prac w tych gospodarstwach był bardzo niski, a pełne wykorzystanie nawet tych nielicznych posiadanych maszyn utrudniało bardzo duże ich rozdrobnienie.

Mimo pewnej poprawy ukraińskie rolnictwo wciąż cierpi na duży brak środków obrotowych. W rezultacie poziom agrotechniki jest niski. Przykładowo można tu wskazać, że chociaż powierzchnia nawożonych (organicznymi lub mineralnymi nawozami) gruntów w przedsiębiorstwach rolnych wzrosła z 8,2 do prawie 12,0 mln, to i tak nienawożonych jest ponad 1/3 zasiewów. Jeszcze gorsza sytuacja jest w „gospodarstwach ludności”. Można dodać, że szczególnie niekorzystna sytuacja istnieje w zakresie wapnowania gleb. Mimo tego, że w 2009 roku powierzchnia gruntów wapnowanych była wyjątkowo duża (87,8 tys. ha – prawie 3-krotnie większa niż w latach 2001–2005), to i tak stanowiła tylko 0,3% ogółu gruntów ornych.

ZMIANY W POZIOMIE I STRUKTURZE PRODUKCJI ROLNEJ

Zmiany w produkcji ogółem

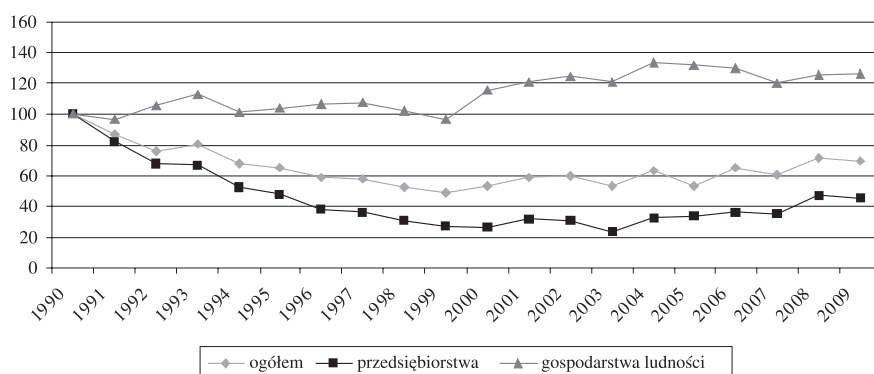
Produkcja rolna od początku przemian systemowych miała tendencję spadkową aż do końca lat dziewięćdziesiątych XX wieku. W 2000 roku wartość tej produkcji w całym rolnictwie, w cenach porównywalnych, była o prawie 47% mniejsza niż w 1990 roku. W kolejnych latach widoczna jest tendencja wzrostu produkcji rolnej. Jednak wciąż wartość tej produkcji w całym rolnictwie w 2009 roku była mniejsza o 30% niż w 1990 roku (rysunek 3).

Dynamika zmian produkcji rolnej ogółem jest oczywiście pochodną zmian w produkcji roślinnej i zwierzęcej.

Zmiany w produkcji roślinnej

Jak już wspomniano wcześniej, rolnictwo Ukrainy dysponuje dużym zasobem bardzo urodzajnych użytków rolnych. Przy tym aż 78% użytków rolnych to grunty orne. Jednak trudności związane z transformacją systemową i kryzys gospodarczy spowodowały, że powierzchnia zasiewów poczynając od początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku do pierwszych lat XXI wieku miała tendencję spadkową i w 2005 roku była o 6,6 mln ha mniejsza (o ponad 1/5). W ostatnich latach powierzchnia zasiewów nieco wzrosła, ale wciąż jest o kilkanaście procent mniejsza niż w 1990 roku.

W strukturze zasiewów dominują zboża, a wśród nich pszenica i jęczmień. W zasiewach zbóż przeważa pszenica i jęczmień. Ponadto uprawia się kukury-

RYSUNEK 3. Dynamika zmian w poziomie produkcji rolnej ogółem i według podstawowych producentów w latach 1990–2009

FIGURE 3. Dynamics of changes in the level of the farming with the whole and according to basic producers in 1990–2009

Źródło: Na podstawie <http://www.ukrstat.gov.ua/operativ>.

dżę, żyto, owies oraz proso i ryż. W omawianym okresie powierzchnia zasiewów zbóż nieco wzrosła, a ich udział w strukturze zasiewów ogółem zwiększył się z 45,0 do 58,7%. Drugą pozycję zajmują rośliny przemysłowe. Na początku transformacji systemowej podstawowymi roślinami przemysłowymi były słonecznik i buraki cukrowe. Powierzchnia, tradycyjnie uprawianego na Ukrainie słonecznika zwiększyła się w latach 1990–2009 około 2,4 razy, osiągając 4,2 mln ha (w 2008 roku 4,3 mln ha). Natomiast w omawianym okresie zdecydowanie malała powierzchnia uprawy buraków cukrowych – z 1,6 mln ha w 1990 roku do nieco ponad 0,3 mln ha w 2009 roku. W ostatnich latach dąży się także do zmniejszenia areálu upraw słonecznika, z tym że na rzecz rzepaku. Można stwierdzić, że rzepak staje się drugą po słoneczniku podstawową rośliną uprawną, a Ukraina – dużym producentem roślin, będących podstawą przemysłu olejarskiego. W sumie w omawianym okresie udział roślin przemysłowych w strukturze zasiewów zwiększył się ponaddwukrotnie – z 11,6 do 24,3%. Ważne znaczenie w strukturze zasiewów ma także uprawa ziemniaków, których areál jest względnie stabilny. Do początku okresu wychodzenia z kryzysu areál ten i udział w strukturze zasiewów nieco się zwiększał, a w ostatnich latach nieco maleje. Natomiast powierzchnia uprawy roślin paszowych w całym analizowanym okresie miała tendencję malejącą (z prawie 12 mln w 1990 roku do 2,7 mln w 2009 roku), a jej udział zmniejszył się odpowiednio z 37 do 9,8%. Na uwagę zasługuje jednak wzrost powierzchni uprawy soi – z 93 do 891 tys. ha (9,5-krotnie).

Jednocześnie w latach dziewięćdziesiątych XX wieku, a w szczególności w ich pierwszej połowie, jeszcze większym zmniejszeniem niż powierzchnia zasiewów cechowały się plony roślin uprawnych. Był to nie tylko efekt pogorszenia się agrotechniki, ale także trudności ze zbiorem plonów. W drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych plony roślin uprawnych ukształtowały się na bardzo niskim

poziomie. Znaczniejsza poprawa plonów nastąpiła dopiero w ostatnich latach. Rekordowy pod tym względem był 2008 rok, ale był to przede wszystkim efekt bardzo korzystnych warunków klimatycznych dla wszystkich roślin uprawnych (tabela 4).

TABELA 4. Plony podstawowych produktów roślinnych w latach 1990–2010 [dt · ha⁻¹]
TABLE 4. Crops of basic plant products in 1990–2010 [dt · ha⁻¹]

Wyszczególnienie	1990	1995	2000	2005	2007	2008	2009	2010
Zboża	35,1	24,3	19,4	26,0	21,8	34,6	29,8	26,9
Buraki cukrowe	275,7	204,7	176,7	248,2	294,2	356,0	315,0	278,0
Ziemniaki	116,8	96,2	121,6	128,4	131,4	139,0	139,0	132,0
Słonecznik	15,8	14,2	12,2	12,8	12,2	15,3	15,2	15,0
Rzepak	14,5	8,5	8,4	14,6	13,1	20,8	18,5	17,0

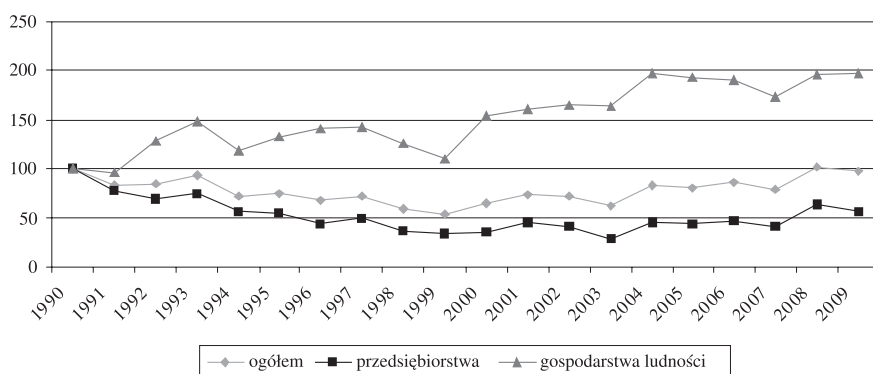
Źródło: Jak w tabeli 2.

Przedstawione zmiany w powierzchni zasiewów i plonach poszczególnych roślin uprawnych miały swoje odzwierciedlenie w ich zbiorach (tabela 5), a te w wielkości produkcji roślinnej (rysunek 4).

TABELA 5. Produkcja produktów roślinnych w latach 1990–2010 [mln t]
TABLE 5. Production of basic plant products in 1990–2010 [stock crops in the mln of ton]

Wyszczególnienie	1990	1995	2000	2005	2007	2008	2009	2010
Zboża	51,01	33,93	24,46	38,01	29,29	53,30	46,00	39,2
Nasiona słonecznika	2,57	2,86	3,46	4,71	4,17	6,53	6,36	6,80
Buraki cukrowe	44,26	29,65	13,20	15,47	16,98	13,40	10,10	13,7
Ziemniaki	16,73	14,73	19,84	19,46	19,10	19,54	19,67	18,7
Rzepak	—	—	0,13	0,28	1,05	2,87	1,87	1,50

Źródło: Jak w tabeli 2.

RYSUNEK 4. Dynamika wartości produkcji roślinnej w latach 1990–2009 (1990 = 100)

FIGURE 4. Dynamics of the crop production according to forms of the management in 1990–2009 (1990 = 100)

Źródło: Na podstawie <http://www.ukrstat.gov.ua/operativ>.

Wartość ta, w cenach porównywalnych, poczynając od początku przemian systemowych malała i osiągnęła swoje minimum w końcu lat dziewięćdziesiątych XX wieku na poziomie około 53% poziomu z 1990 roku. Od tego momentu widoczne jest powolne zwiększenie wartości tej produkcji, z wyraźniejszym przyspieszeniem w ostatnich latach. Jednak wciąż poziom ten jest, z wyjątkiem bardzo korzystnego dla produkcji roślinnej 2008 roku, nieco niższy niż w 1990 roku. Można tak stwierdzić, bowiem 2010 rok był nieco gorszy dla produkcji roślinnej niż 2009, w którym wartość produkcji roślinnej była o 3% mniejsza niż w 1990 roku. Jednocześnie należy podkreślić bardzo dużą zmienność produkcji roślinnej w poszczególnych latach. Wahanie te (rok do roku) oscylowały od spadku o 1/4 do wzrostów o ponad 1/3, w tym w przedsiębiorstwach – od spadku o prawie o 1/3 do wzrostu o prawie 2/3. Świadczy to o bardzo dużym uzależnieniu produkcji rolnej na Ukrainie od warunków klimatycznych.

W związku z przemianami systemowymi dynamika produkcji roślinnej w omawianym okresie była silnie zróżnicowana według form gospodarowania. Poziom produkcji roślinnej w 2009 roku w porównaniu do 1990 roku w przedsiębiorstwach rolnych był średnio o 43% niższy, a w „gospodarstwach ludności” prawie 2-krotnie wyższy (rysunek 4). Tak różne tendencje nabierają innego wyrazu, jeśli odniesie się je do zmian w powierzchni użytków rolnych w analizowanych formach gospodarowania. Jak wspomniano wcześniej, w całym rolnictwie powierzchnia użytków rolnych w latach 1990–2009 zmniejszyła się o 12%. Można więc stwierdzić, że obniżenie poziomu produkcji roślinnej w tym okresie było mniejsze niż zmniejszenie powierzchni użytków rolnych, będących w dyspozycji producentów rolnych. W przedsiębiorstwach rolnych powierzchnia użytków rolnych zmalała o 47%, podczas gdy produkcja roślinna – o 43%. Obniżenie produkcji roślinnej było więc też mniejsze niż użytków rolnych. Natomiast w „gospodarstwach rolnych ludności” powierzchnia użytków rolnych wzrosła prawie 6-krotnie, podczas gdy produkcja roślinna – tylko 2-krotnie. Porównanie tych wielkości wyraźnie wskazuje, że przesunięcie tak dużych powierzchni użytków rolnych do nieprzygotowanych na ich zagospodarowanie „gospodarstw ludności” skutkowało nie tylko dezorganizacją i osłabieniem przedsiębiorstw rolnych, ale także radykalnym zmniejszeniem produktywności ziemi rolnej.

Zmiany w produkcji zwierzęcej

Spadek produkcji zwierzęcej rozpoczął się na Ukrainie już przed 1990 rokiem. W latach 1985–1990 nastąpiło zmniejszenie pogłowia wszystkich podstawowych gatunków zwierząt gospodarskich: bydła z 26,6 do 25,6 mln (w tym krów z 8,9 do 8,5 mln), trzody chlewnej z 20,1 do 19,9 mln, owiec z 9,2 do 9,0 mln). Jednak w latach dziewięćdziesiątych spadek pogłowia zwierząt gospodarskich, szczególnie w sektorze przedsiębiorstw rolnych, wyraźnie się nasilił (tabela 6). Był to przede wszystkim rezultat znacznego pogarszania się od 1993 roku rentowności produkcji zwierzęcej oraz żywiołowej restrukturyzacji, w szczególności zaś restrukturyzacji i prywatyzacji przedsiębiorstw rolnych.

TABELA 6. Pogłowie zwierząt gospodarskich w latach 1990–2010 [mln szt.]
TABLE 6. Headage of farm animals in 1990–2010 [in the mln of pieces]

Wyszczególnienie	1990	1995	2000	2005	2007	2008	2009	2010
Bydło	25,19	17,567	9,42	6,51	6,17	5,49	5,08	4,83
w tym krowy	8,53	7,53	4,96	3,63	3,35	3,10	2,86	2,74
Trzoda chlewna	19,95	13,14	7,65	7,05	8,05	7,02	6,53	7,58
Owce i kozy	9,00	4,10	1,87	1,63	1,62	1,68	1,73	1,83
Drób	255,1	149,75	123,72	161,99	166,53	169,29	177,60	191,40

Źródło: Na podstawie <http://www.ukrstat.gov.ua/operativ>.

Gwałtowny spadek pogłowia zwierząt gospodarskich dotyczył zasadniczo typowych przedsiębiorstw rolnych (wyłączając gospodarstwa farmerskie). Wyhamowanie tego spadku, widoczne jest od końca lat dziewięćdziesiątych, choć w ostatnich latach widać pewne oznaki wzrostu (poza bydłem).

Natomiast przesunięcie w latach 1990–2009 znaczącej części użytków rolnych z przedsiębiorstw do gospodarstw ludności (wzrost z 2,67 do 15,69 mln ha) i do gospodarstw farmerskich (wzrost z prawie zera do 4,0 mln ha) w warunkach bardzo niskiej rentowności produkcji zwierzęcej i braku środków finansowych nie zaowocowało adekwatnym wzrostem tej produkcji w tych gospodarstwach.

W okresie głębokiego spadku pogłowia zwierząt gospodarskich nastąpił także spadek wydajności jednostkowych zwierząt gospodarskich. Regres w tym zakresie został zahamowany w końcu lat dziewięćdziesiątych. Jednak poziom wydajności jednostkowych zwierząt gospodarskich jest wciąż bardzo niski. Przykładowo mleczność krów w 2009 roku wynosiła 3,9 tys. kg na rok w przedsiębiorstwach i 4,1 tys. kg na rok w „gospodarstwach ludności”.

W rezultacie w latach dziewięćdziesiątych produkcja zwierzęca spadała jeszcze szybciej niż pogłowie zwierząt gospodarskich (tabela 7). Jeszcze w 2005 roku produkcja mięsa ogółem stanowiła tylko 36,6% poziomu z 1990 roku. W następnych latach nieco wzrosła – w 2009 roku do 44% poziomu z 1990 roku. Przy tym spadek produkcji mięsa wołowego i wieprzowego był jeszcze większy, bowiem w tym okresie, a zasadniczo w latach 2000–2009, znacznie wzrosła produkcja mięsa drobiowego (brojlerów) – z 26,7 do 81,6 tys. ton. Aktualnie mięso drobiowe stanowi około 45% ogólnej masy mięsa. Spadek produkcji mleka jeszcze nie został zahamowany – w 2009 roku osiągnął 47% poziomu z 1990 roku. Natomiast spadek produkcji jaj zahamowany został w latach 1997–1998 i po wzroście w latach następnych produkcja ta prawie osiągnęła poziom z 1990 roku.

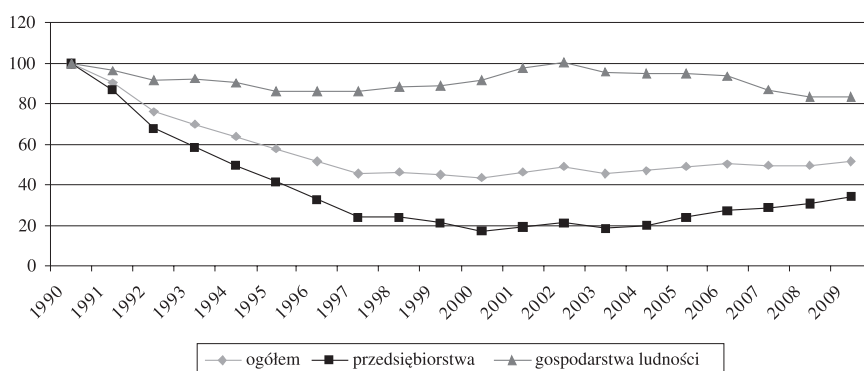
TABELA 7. Produkcja zwierzęca ogółem w latach 1990–2009
TABLE 7. Animal production with the whole in 1990–2009

Produkty	1990	1995	2000	2003	2005	2007	2008	2009
Mleko [tys. t]	24 508	17 274	12 658	13 661	13 714	12 262	11 761	11 610
Mięso [tys. t]	4 358	2 294	1 663	1 725	1 597	1 912	1 906	1 917
Jaja [mln szt]	16 287	9 403	8 807	11 477	13 046	14 063	14 956	15 907

Źródło: Na podstawie <http://www.ukrstat.gov.ua/operativ>.

Gwałtowny spadek produkcji zwierzęcej występował zasadniczo tylko w sektorze typowych przedsiębiorstw. W nowo powstałym sektorze gospodarstw farmerskich widoczny był stały wzrost we wszystkich kierunkach produkcji. Jednak udział tego sektora w produkcji zwierzęcej całego rolnictwa jest wciąż bardzo niewielki (w 2007 roku w produkcji mleka – 0,8%, produkcji mięsa – 2,1% i produkcji jaj – 0,4%). Jeśli chodzi o gospodarstwa przydomowe, to dynamika produkcji zwierzęcej była i jest znacznie zróżnicowana zarówno w czasie, jak i w poszczególnych produktach. Produkcja mleka przez dłuższy okres wykazywała tendencję wzrostową (z 5,9 mln litrów w 1990 roku do 11,0 mln litrów w 2003 roku), a następnie weszła w okres stagnacji (do 2006 roku) i spadku. W 2009 roku produkcja mleka wyniosła 9,4 mln litrów i była o prawie 60% większa niż w 1990 roku. Natomiast w przypadku produkcji mięsa można raczej mówić o spadku, a w produkcji jaj – o niewielkim wzroście.

Bardziej wyraziście skalę spadku produkcji zwierzęcej na Ukrainie można ocenić, analizując zmiany w poziomie wartości tej produkcji (rysunek 5). Wartość tej produkcji, poczynając od 1990 roku, gwałtownie spadała i minimum (43,3% poziomu z 1990 roku) osiągnęła w 2000 roku. Od tego czasu można mówić o niewielkim wzroście – w 2009 roku do 51,2% poziomu z 1990 roku.

RYSUNEK 5. Dynamika wartości produkcji zwierzęcej w latach 1990–2009 (1990 = 100)

FIGURE 5. Dynamics of the animal production with the whole and according to forms of the management in 1990–2009 (1990 = 100)

Źródło: Na podstawie <http://www.ukrstat.gov.ua/operativ>.

W sektorze przedsiębiorstw rolnych spadek ten był jeszcze głębszy: w 2000 roku – 16,9%, a w 2009 roku – 34% poziomu z 1990 roku. W „gospodarstwach ludności” wartość produkcji zwierzęcej do połowy lat dziewięćdziesiątych stopniowo spadała (do nieco ponad 86% poziomu z 1990 roku), a następnie do 2002 roku rosła i osiągnęła poziom z 1990 roku. Jednak od tego momentu ciągle spadała i w 2009 roku kształtowała się na poziomie 83,2% poziomu z 1990 roku. Jest to prawdopodobnie efekt poprawy dochodów ludności wiejskiej, pewnej poprawy rynku produktów rolno-spożywczych oraz ciągle bardzo niskiej rentowności produkcji zwierzęcej. Należy jednak tu wskazać, że w tych gospodarstwach nie osiągnięto nawet poziomu z 1990 roku przy 6-krotnym

wzroście użytków rolnych w tych gospodarstwach i przy 2-krotnym wzroście produkcji roślinnej.

Zmiany w strukturze produkcji rolnej

W rezultacie zróżnicowanej dynamiki zmian w produkcji roślinnej i zwierzęcej nastąpiły także znaczące zmiany w strukturze produkcji rolnej ogółem. Na początku przemian systemowych w rolnictwie ukraińskim przeważała produkcja zwierzęca. W 1990 roku stanowiła ona 53,4% ogółu produkcji rolnej, w tym w przedsiębiorstwach 50,7%, a w gospodarstwach ludności aż 62,7%⁴. W kolejnych latach następowało sukcesywne zmniejszanie udziału produkcji zwierzęcej na rzecz produkcji roślinnej. W całym rolnictwie udział produkcji zwierzęcej w ostatnich latach oscylował na poziomie 38–40% w latach bardzo korzystnych i około 45–47% w latach mniej korzystnych dla produkcji roślinnej. Natomiast w „gospodarstwach ludności” w okresie 1990–2004 udział produkcji zwierzęcej zmniejszył się z prawie 63 do 45% i zasadniczo utrzymuje się na tym poziomie. Jeszcze mniej korzystna sytuacja jest w gospodarstwach farmerskich. W gospodarstwach tych do końca lat dziewięćdziesiątych widoczna była tendencja ograniczania lub likwidacji nawet istniejącej produkcji zwierzęcej. W 2000 roku produkcja ta stanowiła tylko nieco ponad 7%. W ostatnich latach uwidoczniło się niewielkie zwiększenie tego udziału – do kilkunastu procent.

HANDEL ZAGRANICZNY PRODUKTAMI ROLNO-SPOŻYWCZYMI

W związku z trwającym od początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku kryzysem społeczno-gospodarczym i bardzo dużym spadkiem produkcji rolnej handel zagraniczny produktami rolno-spożywczymi do końca lat dziewięćdziesiątych był niewielki. Jeszcze w 2000 roku eksport produktów rolno-spożywczych wynosił około 1,6 mld dolarów, a import około 1 mld dolarów. Wraz ze wzrostem produkcji rolnej obroty zagraniczne produktami rolno-spożywczymi rosły stosunkowo szybko i w 2007 roku wynosiły już 11,1 mld dolarów, a więc były ponad 4-krotnie wyższe niż w 2000 roku. Eksport osiągnął wartość 6,7 mld dolarów (4,2 razy więcej niż w 2000 roku), a import 4,4 mld dolarów (4,4 razy więcej niż w 2000 roku). Bardzo duży wzrost eksportu nastąpił w 2008 roku, w którym w rolnictwie Ukrainy zanotowano, w związku z bardzo korzystnymi warunkami klimatycznym, duży wzrost zbiorów wszystkich roślin uprawnych, a w szczególności zbóż. Eksport wzrósł do 10,8 mld dolarów. Jednocześnie wzrósł import – do 6,5 mld dolarów. Jednak już w 2009 roku, przy tylko niewielkim spadku produkcji rolnej w stosunku do 2008 roku (o 1,8%, w tym roślinnej o 5,2%), eksport obniżył się o 12,0% – do 9,5 mld dolarów, a import o 24,6% – do 4,9 mld dolarów. Rok 2010 przyniósł poprawę sytuacji – eksport wzrósł od roku poprzednie-

⁴ Tak duży udział produkcji zwierzęcej w gospodarstwach ludności był możliwy w związku z zapasem w pasze z przedsiębiorstw (z kolchozów i sowchozów).

go o 4% i wyniósł 9,9 mld dolarów, import zaś wzrósł o 18% – do 5,8 mld dolarów. W strukturze eksportu największy udział miały zboża i produkty zbożowe (36,9%), olej (17,9%), nasiona roślin oleistych, a bardzo niewielki produkty pochodzenia zwierzęcego – mięso i produkty mięsne (0,8%) oraz mleko (4%).

Możliwości wzrostu eksportu produktów rolno-spożywczych będą w znacznym stopniu zależały nie tylko od wzrostu produkcji rolnej, ale także od sytuacji gospodarczej kraju i wzrostu spożycia wewnętrznego. Aktualnie poziom spożycia żywności na Ukrainie jest bardzo niski. Szczególnie spożycie produktów pochodzenia zwierzęcego (mięsa, mleka, a nawet, chociaż w najmniejszym stopniu, jaj) jest nie tylko znacząco poniżej racjonalnych norm spożycia, ale także poniżej minimalnych. Poprawa dochodów ludności i dążenie do wzrostu spożycia produktów pochodzenia zwierzęcego zmniejszy możliwości eksportowe produktów roślinnych, a w szczególności zboża. Jednak, tak czy inaczej, Ukraina będzie znaczącym i rosnącym eksporterem produktów roślinnych, przede wszystkim, zbóż, roślin oleistych i oleju. Eksport ten, szczególnie w latach dużych urodzajów, może bardzo silnie wpływać na rynek światowy tych produktów, a więc pośrednio i na konkurencyjność naszego rolnictwa.

BIBLIOGRAFIA

- Agricultural Markets and Trade: Evidence and Perspective of V4 Region and Its Neighbour – Ukraine, proceedings of the papers from the International Scientific Workshop*, 2008. Kiev, Ukraine.
- Agri-Food Sector in the face of current challenges*, 2009. National University of Food Technologies (Ukraine), NSC Institute of Agrarian Economy UAAS (Ukraine), NRI Institute of Agricultural and Food Economics (Poland), Centre of Sociological Research (Ukraine), Kyiv.
- Bilan J., 2008: *Uwarunkowania rozwoju społeczno-gospodarczego wsi w okręgu tarnopolskim. W: Przemiany strukturalne wsi i rolnictwa w wybranych krajach europejskich. Raport PW nr 128. IERiGŻ-PIB, Warszawa.*
- Chomczuk T., 2002: *Analiza komparatywna rolnictwa Ukrainy i Polski na tle państw Unii Europejskiej*. „Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu” CCCXLIII.
- Czerewko G., 2007: *Rolnictwo Ukrainy w perspektywie integracji z UE*. „Roczniki Naukowe SERiA” VIII.
- Czerewko G., 2008: *Dynamika i perspektywy rozwoju ukraińskich gospodarstw rolnych*. W: *Dziś i jutro gospodarstw rolnych w krajach Centralnej i Wschodniej Europy*. Raport PW nr 98, IERiGŻ-PIB, Warszawa.
- Dzun W., Tereszczuk M., 2009: *Rolnictwo Rosji, Ukrainy i Białorusi w procesie transformacji w latach 1990–2007*. IERiGŻ-PIB, Warszawa.
- Journal of International Studies* 2009 2, 1. Fundation of International Studies (FIS), Centre of Sociological Research (CSR), Kyiv – Ternopil.
- Rozwój współpracy gospodarczej Polski z nowymi krajami członkowskimi Unii Europejskiej oraz Rosją, Ukrainą i Białorusią*, 2009. Red. J. Misala. Politechnika Radomska, Radom.
- Parchomets M., 2008: *Stan i tendencje rozwoju gospodarki Ukrainy*. W: *Kierunki rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich w Polsce i wybranych krajach europejskich (Ukraina, Francja, Holandia)*. Raport PW nr 104, IERiGŻ-PIB, Warszawa.

- Panorama of Ukraine Agrarian Sector*, 2007. Ministerstwo Rolnictwa i Polityki Agrarnej Ukrainy, Kijów.
- Współczesne problemy rozwoju wsi i rolnictwa w Europie Środkowo-Wschodniej*, 2009. Wydawnictwo „Wieś Jutra”, Warszawa.
- Zadura A., 2009: *Aktualne problemy rynku ziemi rolniczej w państwach europejskich*. „Rynek Ziemi Rolniczej” 12.

UKRAINIAN AGRICULTURE IN THE PROCESS OF SYSTEMIC CHANGES

Abstract. Ukraine has great possibilities for developing agricultural production, which it owes largely to favorable natural conditions, including fertile, predominantly black, soils, and climate conducive to farming in most of its regions. At present, however, the Ukrainian economy and, especially, agriculture are in the period of emerging from a deep and protracted crisis connected with problems posed by the implementation of the process of systemic transformation and reconstruction of Ukraine's statehood. The level of agricultural production – especially of animal production, is still lower than it was before the start of systemic transformation. Systemic changes in agriculture have not produced the expected results. Huge transfers of arable land from collective to private farms have significantly lowered its productivity. The level of food consumption in Ukraine is very low, far lower than the consumption's rational norms. However, in recent years – especially in the years of bumper crops, Ukraine has become a large exporter of grain, oil plants and oil, which suggests that despite the continuing shortage of capital the country is slowly coming out of the deep crisis. In this context it is important to ask whether Ukrainian agriculture is able to achieve shortly a significant growth in production and to become a major exporter of food and agricultural products. An answer to this question is also important from the point of view of development possibilities of Polish agriculture.

Key words: Ukraine, agriculture, systemic changes, agricultural production